

de Sportwereld

NUMMER 66

Voorjaar 2013

- **Constant Cremer, voetballer in Tilburg**
- **Pim Mulier als (sport)chroniqueur**
- **Dora Ratjen**
- **Seminar Sportgeschiedenis**

Inhoud 66

In dit nummer

Constant Cremer, voetballer in Tilburg	3
Pim Mulier als (sport)chroniqueur	10
Dora Ratjen	15
Seminar Sportgeschiedenis	29
De Sportzaak van Albert Walser in Eindhoven	23
Publicaties	25
Boekbespreking	27

Redactioneel

Max Dohle

Het Mulier Instituut bestaat tien jaar. Reden voor een tentoonstelling over de naamgever van het instituut Pim Mulier, ook wel de aartsvader van de Nederlandse sport genoemd. Met een kleine expositie wordt de rol van Pim Mulier als chroniqueur van de sport in Nederland belicht.¹ Zijn sportboeken, onder eigen naam, de *bellettrie* onder pseudoniem van Pim Pernel, enkele artikelen en bijdragen in gedenkboeken zijn voor deze expositie in eerste drukken bijeen gebracht. Het is een bescheiden greep uit zijn werk. Geen andere sportpionier in ons land kan bogen op zoveel publicaties die bovendien een historische waarde vertegenwoordigen. Niet alleen omdat hij een tijdsbeeld van de sport uit de eerste hand schetste. Hij voorzag dat beeld vaak van een voorgeschiedenis of plaatste de beschrijving in een breder perspectief. Overigens schroomde hij later niet zijn eigen rol wat op te poetsen.

Dit nummer bevat ook weer twee biografieën. De eerste over over de zwarte voetballer Constant Cremer en de Duitse hoogspringer Dora Ratjen die niet zoals we altijd dachten pion van de nazi's was, maar een man die bij geboorte is aangezien voor een meisje.

WWW.SPORTBOEK.NL
modern antiquariaat
over ons | home | bestellen | betalingsvoorwaarden | links

**Het adres voor nieuwe & 2e hands sportboeken
en sport DVD's**

WWW.SPORTBOEK.NL is een verzend-antiquariaat en handelt in tweedehands sportboeken, een initiatief van sportjournalist Mark Grijsbach.

WWW.SPORTBOEK.NL biedt u tevens een ZOEKSERVICE aan. Als u al tijden speurt naar één of meerdere boeken, stuur dan een e-mail naar info@sportboek.nl en wij gaan vrijblijvend voor u op pad

Ook bestaat de mogelijkheid om NIEUWE BOEKEN te bestellen via www.sportboek.nl. Zowel Nederlands- als buitenlandstalige uitgaven

**De beste sportboekwinkel
voor Nederland en België!**

¹ De geëxposeerde werken zijn belangeloos afgestaan door Niek Waterbolk sportantiquaar en door de Koninklijke Haarlemsche Football Club, eind negentiende eeuw opgericht door de jonge Mulier met enkele tienervrienden.

Constant Cremer, voetballer in Tilburg met Afrikaanse wortels

Het seizoen 1903 – 1904 was voor de voetbalclub Willem II, in 1896 opgericht onder de naam Tilburgia, zeer succesvol. De club behaalde, in een uitwedstrijd tegen Victoria uit Tiel, haar eerste Brabants kampioenschap. De meeste spelers uit het team kenden elkaar van de Rijks HBS. Behalve Barend van den Bergh, Pius en Leo Arts bezochten alle spelers op de elftalfoto van 1904 deze school. Onder hen bevond zich Constant Cremer, de eerste speler met Afrikaanse wortels op de Nederlandse voetbalvelden. De speler van Willem II verscheen bijna twintig jaar eerder dan Louis 'zwarte Lowie' Davidson. Davidson was keeper in 1921 bij het West Zaanse WRC en ging tot op heden door als de eerste zwarte voetballer in Nederland.¹

Voetbalelftal Willem II 1904: Staande v.l.n.r.: J. Thonuss, J. Rycken, A. Vermeer, P. Hoeben, C. Cremer, F. Gimbrère, L. Arts, B. v.d. Bergh, (P. Meelis), zittend: P. Arts, W. v.d. Bergh, L. Wyers, A. v. Beurden.¹

Inleiding

De aanwezigheid van de halfbloed Cremer in het kampioenselftal van Willem II was bijzonder. Zijn verschijning, zo kort na 1900, past niet in het beeld van het proces van de popularisering van voetbal in Nederland zoals dat jarenlang bestond.² Nieuw onderzoek maakt duidelijk dat het voetbal haar weg in de samenleving niet zonder meer via de lijnen van het zogenaamde trickle-down proces vond, maar veel meer het moderniseringsproces van het zich industrialiserende Nederland volgde.³ De moderne

samenleving kenmerkt zich onder andere door een snel groeiende bevolking, toenemende welvaart, betere gezondheidszorg, meer aandacht voor onderwijs en andere vormen van vrije tijdsbesteding. In dit transitieproces speelden innoverende persoonlijkheden, mensen die risico's durven te nemen en creatief zijn, een belangrijkere rol dan de veelal conservatieve elite. In de nieuwe industriesteden van de negentiende eeuw kwamen mensen samen met een meer kosmopolitische en creatieve geest, die openstonden voor economische, sociale en culturele vernieuwing. De aantrekkingskracht van steden heeft altijd bestaan uit de aanwezigheid van verbanden waarin nieuwkomers zich konden oriënteren.⁴ Tilburg was rond 1900 een zich moderniserende industriestad en de voetbalclub Willem II was een vereniging waarin nieuwelingen zich konden verenigen en oriënteren. Een vereniging die een bijdrage leverde aan het integratieproces van deze nieuwkomers.⁵ Vrije tijd was een modern fenomeen dat zich in industrialiserende samenlevingen in de negentiende eeuw ontwikkelde. Het voetbal, afkomstig uit het kosmopolitische Engeland stond symbool voor vooruitgang. Veel begrippen in de voetbalverslagen waren dan ook in het Engels.

Dit artikel toont aan dat (relatieve) nieuwkomers het voetbal in Tilburg introduceerden en dat de nieuwe vorm van vrije tijdsbesteding pas na behaalde successen geaccepteerd werd. Centraal staat de biografie van Constant Cremer, een halfbloed, die met een grote sociale en culturele achterstand in 1898 in het door en door katholieke en enigszins gesloten Tilburg arriveerde. Cremer was geboren in Afrika, wees en zonder geloof. Zijn Nederlands was beperkt en zijn etniciteit niet in zijn voordeel.⁶

Ondanks die 'handicaps' groeide hij, vanwege zijn prestaties in het voetbal, uit tot een graag geziene gast in de stad. Cremer werd bijvoorbeeld gevraagd mee te spelen in het veteranenteam van 1909, dat was samengesteld ter gelegenheid van het twaalf en een halfjarig bestaan van de club.

De achtergrond van de spelers van het kampioensteam van 1903-1904, is geanalyseerd op basis van kranten- en archiefonderzoek.⁷ Hoewel de levensgeschiedenis van

Constant Cremer uitzonderlijk is, staat zijn aanwezigheid model voor het introductieproces van voetbal als sociaal-maatschappelijk verschijnsel in een zich moderniserende stad. Een stad waarin de allochtone middenklasse zich groepeerde rondom een voetbalclub, waarin ruimte was voor sociaal-maatschappelijke tegenstellingen en waarin zelfs een halfbloed een prominente positie kon innemen.

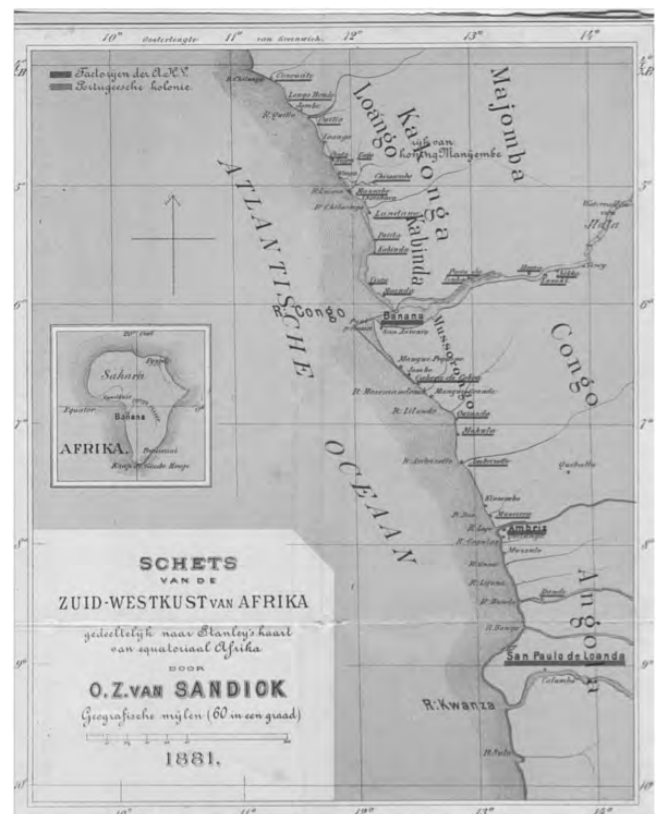
Voetbal in Tilburg: een nieuwe sport

Meer dan twintig jaar nadat in Nederland de eerste voetballers verschenen, maakte Tilburg kennis met de nieuwe sport, die zich al voor Wereldoorlog I ontwikkelde tot de meest populaire vorm van vrije tijdsbesteding voor jongens in Tilburg.⁸ De Amsterdammer Gerard de Ruiter, die een opleiding volgde bij de Werkplaats van de Maatschappij tot Exploitatie van Staatsspoorwegen, stond aan de basis van de oudste en nog steeds bestaande voetbalclub in Tilburg.⁹ Tijdens de oprichtingsvergadering van Footballclub Tilburgia, in 1898 omgedoopt tot Willem II, waren op 12 augustus 1896 een twaalftal jongens in het koffiehuis Marinus aanwezig, waarvan een enkeling, zoals Alphons Caspani, lang bij de voetbalclub betrokken bleef. Rondom de eeuwwisseling sprak voetbal in Tilburg vooral leerlingen aan die elkaar kenden van de Rijks-HBS. In Tilburg stond de club bekend onder de weinig fraaie naam 'de ballenschoppers'. De meeste van deze jongens speelden slechts korte tijd bij de club, mogelijk omdat ze maar enkele jaren in Tilburg verbleven. Verschillenden waren in de kost bij een van de leerkrachten. Kinderen van de autochtone elite waren op de Rijks-HBS nauwelijks te vinden. Tussen 1898 en 1902 voetbalden vooral leden van de families Van den Bergh en Arts in een team dat weinig succesvol was.¹⁰ In het seizoen 1903 – 1904 beschikte de club plotseling over een elftal talentvolle voetballers waaronder Constant Cremer. Dit team werd, zoals vermeld, Brabants kampioen. Na het behalen van dit kampioenschap groeide het voetbal in de stad, in hoog tempo, uit tot een veel beoefende sport. Aan het einde van het eerste decennium van de twintigste eeuw telde de stad 38 voetbalclubs en overal waren er voetbalveldjes.¹¹

Constant Cremer: geboren in Ango Ango, West Afrika

Constant Cremer was één van de leerlingen die vanuit de Rijks HBS bij Willem II ging spelen. Hij moet een bijzondere verschijning in het Tilburg van rond 1900 zijn geweest. Constant Cremer, geboren op 23 september 1886 in het aan de Congorivier gelegen dorp Ango Ango, was de

zoon van Jan Willem Constant Cremer en een West-Afrikaanse negerin, van wie niets is teruggevonden. Vader Jan Cremer werd als oudste zoon van opa Constant Cremer en oma Marie Elisabeth Adriana Frederica Massart geboren in Roermond op 1 augustus 1852. Dit echtpaar kreeg zeven kinderen. Opa Constant Cremer was verificateur, inspecteur bij de belastingdienst en wisselde daarom regelmatig van standplaats: van Winterswijk, Roermond en Den Helder naar Groningen en Amsterdam.

Bron: http://www.vansandick.com/familie/archief/Herinneringen_van_de_Zuid-Westkust_van_Afrika/geraadpleegd_op_20-12-2011

Vader Jan Cremer trad in 1872 op negentienjarige leeftijd in dienst van de Afrikaanse Handelsvereniging (N.A.H.) en kreeg zijn standplaats in Banana aan de monding van de Congorivier. De personeelsgegevens bevatten de volgende informatie over hem: 'J.C.W.H. Cremer is voor het eerst gecontracteerd op 'den 31 Januari 1872 tegen een salaris van f600, - p.j. Opnieuw gecontracteerd den 11en Augustus 1882 tegen een salaris van f2000, - p.j.'. De Afrikaanse Handelsvereniging was in 1857 opgericht door enkele Rotterdamse zakenlieden en groeide uit tot een van de

grootste handelsbedrijven aan de monding van de Congorivier.¹² Het bedrijf handelde in palmolie, palmpitten, ivoor, katoen, koffie en rubber. Men had verschillende factorijen langs de Congorivier, onder andere in Ponta Negra, Cabinda, Vista en Ango Ango.¹³ Jan Cremer bleek een goed handelaar en handelde onder meer in West-Afrikaanse kunst.¹⁴ Een hoofdagent van de N.A.H. schreef over hem: 'Cremer is en blijft een vreemd mensch, en die hem niet in zijne werkzaamheden gekend heeft, zoude niet veel goeds van hem denken. U hebt volkomen gelijk hem iemand te noemen van een genre dat U maar half bevalt, hij kent geene geldswaarde voor zich zelve, hij is altijd verkwistend geweest en zal het geloof ik, altijd blijven. Als factorijchef is hij echter goed, hij heeft steeds goede rekeningen voorgelegd en is in den ruilhandel met de negers een der bekwaamste.'¹⁵

Jan W.C. Cremer overleed in Afrika in 1889 en de driejarige Constant bleef als wees achter. Het is mogelijk dat hij is opgevangen in een missiepost van de Jezuieten, die in de factorij Landana, in de buurt van Ango Ango, een pension hadden voor mulatjes. De 'opvoeding' beperkte zich tot het leren van het 'goede vader' in het Frans.¹⁶ Constant werd in 1891 naar Nederland gestuurd en ondergebracht bij het gezin van de oudste zus van zijn vader, Nicoline Ambagtsheer-Cremer (1845), dat op dat moment in Zwolle woonde. Tante Nicoline, getrouwd op veertigjarige leeftijd in 1885, had één zoon, Alexander Jacob Ambagtsheer, geboren in 1888. Het was, gezien de leeftijd van Nicoline, niet waarschijnlijk ze nog meer kinderen zou krijgen. Constant en Alexander konden daarom samen opgroeien.

Jacob Ambagtsheer (1841), de man van Nicoline, werkte als magazijnmeester in de werkplaats van de Staatsspoorwegen in Zwolle. Ambagtsheer werd overgeplaatst naar Tilburg en het echtpaar arriveerde met beide kinderen in 1898 in de stad. Alexander en Jacob gingen in 1901 naar de Rijks HBS. Constant kon, ondanks zijn leeftijd, niet worden toegelaten tot het tweede leerjaar en begon in de eerste klas. Hij was daarom een flink stuk ouder dan zijn klasgenoten. In juli 1905 werd Constant bevorderd naar de vijfde klas, maar vertrekt dan naar Amsterdam. Zijn prestaties waren matig, behalve voor gymnastiek.¹⁷ Het gedrag en de ijver van Constant werden altijd als goed beoordeeld.

Voetballen

Constant en neef Alexander sloten zich, na hun aankomst in Tilburg, aan bij Willem II. Ze zullen eerst bij Argus gespeeld hebben, een voetbalclub die uitsluitend bestond uit leerlingen van de school. De leerkrachten van de HBS hadden niet zoveel op met de sport, waar naar hun mening veel te veel tijd aan werd besteed waardoor de schoolprestaties onder de maat waren.¹⁸ Het is niet bekend of Constant al in Zwolle leerde voetballen. Hij bleek een prima voetballer te zijn want al snel maakte hij deel uit van het eerste elftal. In het voorjaar van 1903 schreef de Nieuwe Tilburgse Courant dat Willem II over een goed elftal beschikte. Het team speelde gecombineerd voetbal en had een goede conditie. Cremer werd met lof genoemd en had een onvermoeibare werklust.¹⁹ Na aanvankelijk in de voorhoede te hebben gestaan, bleek hij vooral een goede middenvelder. De Tilburgers waren op de hoogte van zijn afkomst: 'Vooral Cremer was nu in de mid-

1	geth.	Ambagtsheer Jacob	in huifd	27 Decemr	Amsterdam	1841	
2		Cremer Nicoline Marie	in vrouwe	26 Julij	Wierden	1845	
3		Ambagtsheer Alexander Jacob	in zoon	6 Febr	Zwolle	1888	
4		Cremer Constant	in neef	23 Septemr	Amsterdam	1889	
5		30 Septemr	Bege van Schiedam	Johann V. in dienst	27 October	Lusson	1895

denlinie de man: zo echt op zijn Congoleesch wist hij telkens Koreman, de vlotte listige linksbuiten den bal afhandig te maken onder luid applaus van het publiek'.²⁰ In hetzelfde verslag noemde de verslaggever hem 'den nikker'. Cremer moet het niet alleen van zijn werklust gehad hebben, maar vooral van techniek en tactisch inzicht. In een ander wedstrijdverslag kenschetste de journalist hem als: 'goed maar lui'; 'kan, als hij wil, heel wat presteren'; 'een handige halfback.' Het team beschikte met Tino Deen, August Collé en Constant Cremer over 'een niet te versmaden krachtige middenlinie'. Drie middenvelders afkomstig van de Rijks HBS.²¹ Soms speelde het team met vier middenvelders, een tactische vooruitgang in een tijd dat het accent vooral op de aanval lag.

Tabel 1 geeft een overzicht van de achtergrond van de spelers die in het seizoen 1903-1904 in het succesvolle team voetbalden. De ouders van de spelers

behoorden niet tot de autochtone katholieke elite van Tilburg. De meesten ouders maakten deel uit van de gegoede burgerij, verschillenden hadden een niet-katholieke achtergrond en niemand had Tilburgse wortels.²² De fabrikantenfamilie Van den Bergh was oorspronkelijk afkomstig uit Dordrecht, Nederlands Hervormd en behoorde daarom niet tot de katholieke Tilburgse bovenlaag. Antoine Arts, de vader van Leo, Harrie en Pius Arts, kwam uit Arnhem en was, met zijn corporatieve katholieke opvattingen die hij in de Nieuwe Tilburgse Courant ventileerde, voortdurend in botsing met de autoritaire conservatieve textielabrikanten. Tino Alexander Deen en Johan Cornelis de Neve, kostschoolleerlingen aan de Rijks-HBS, waren geboren in Nederlands Indië.²³ Zij woonden bij dr. J. Blöte, leraar Duits aan de HBS.²⁴ Louis Wijers woonde bij J. Coster, docent Engels. De familie Gimbrère, kwam oorspronkelijk uit België.

Tabel 1: Spelers van het team in 1903 -1904.³

Naam	geboortedatum	Bij Willem II	Beroep vader	Ouders/ grootouders afkomst	Bijzonderheden: bv. beroep
Leo Arts	17-08-1883	1901-1913	Uitgever NTC	Arnhem	Directeur NTC
Harrie Arts	08-06-1885	1903-1909	Uitgever NTC	Arnhem	verslaggever
Pius Arts	29-09-1881	1900-1908	Uitgever NTC	Arnhem	Jurist. Gemeenteraad Tilburg Tweede Kamerlid
Beb van den Bergh	05-11-1881	1897-1905	Textielfabrikant	Dordrecht	Fabrikant
Louis van den Bergh	28-11-1879	1897-1905	Textielfabrikant	Dordrecht	Fabrikant
Walter van den Bergh	29-10-1887	1902-1908 1915-1917	Textielfabrikant	Dordrecht	Kampioen van Nederland 1916
Janus van Beurden	13-04-1883	1900-1908	Fotograaf	Tilburg	Boekhouder
August Collé	06-03-1884	1901-1903	handelsagent	Eindhoven/ ouders afkomstig uit Pruisen	Vertrok naar Duitsland, kwam in 1919 terug naar Tilburg
Constant Cremer	23-09-1886	1901-1904	Agent bij Afrikaanse Handelsvereniging	Amsterdam	Geboren in Ango Ango
Tino Alexander Deen	29-12-1886	1902-1904		Medan Ned. Indië	Kostschoolleerling bij J. Blöte, leerkracht RHBS
Frans Gimbrère	12-02-1884	1902-1904	Koopman	Antwerpen	paraplufabrikant
Louis Gimbrère	18-01-1883	1902-1903	koopman	Antwerpen	paraplufabrikant
Peter Lommen	10-09-1885	1901-1904	vernislafabrikant	Roermond	Burgemeester Castricum
Johan Cornelis de Neve	29-09-1884	1903-1904	KNIL militair	Ned. Indië	Kostschoolleerling bij J. Blöte leerkracht RHBS,
Alphons Vermeer	10-03-1879	1896-1905	Bakker	Zaltbommel	Bioscoopouder/ scheidrechter
Louis Wijers	16-04-1878	1901-1905		Dordrecht	Kostschoolleerling bij J. Coster Jeneverzaak in Dordrecht

Bron: R.A.T. Tilburg Doop- trouw en begraafboeken. Bevolkingsregisters 150 - 1920

Amsterdam en Nederlands Indië

In juli 1905 vertrekt Constant Cremer naar Amsterdam om te studeren aan de school voor de Suikerindustrie. De familie had besloten dat Constant een carrière in Nederlands Indië kreeg.

De familie Cremer had in de Nederlandse kolonie verschillende contacten. Oma Maria Massart was geboren in Semarang.²⁵ Maar ook Jacob Theodoor Cremer, minister van koloniën in het kabinet Goemans Borgesius (1897-1901) behoorde tot de familie.²⁶ Jacob Cremer had veel contacten in Nederlands Indië. Hij had de Deli-Maatschappij groot gemaakt.²⁷ Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Jacob Cremer tijdens familiebijeenkomsten is ingeschakeld om een opleiding en baan te vinden voor Constant Cremer.

In Nederlands Indië werkte Constant aanvankelijk als chemisch analist in de suikerindustrie in Majong, Kraksaan en Modjosari.²⁸ Als gevolg van de wereldwijde depressie van 1929 verloor hij in 1932 zijn baan. Zijn contacten in de vrijmetselarij, zorgden ervoor dat hij als ambtenaar aan het werk kon bij het Tucht-Opvoeding, Reclasserings- en Armenwezen in

Tangerang in de buurt van Batavia. Hij werd in 1934 adjunct directeur op een opvangcentrum voor meisjes. Constant Cremer trouwde in 1927 met Nelly Berlauwt. Ze stamde uit een oud Nederlands Indische familie. Het echtpaar kreeg een kind, Constance Cremer (geboren op 28 juli 1928 in Malang). Constant Cremer overleed op 51 jarige leeftijd 1937 in Batavia. Op zijn begrafenis op 2 september 1937 waren vele kennissen en bekenden aanwezig, zoals de burgemeester van Batavia, E. Voorneman. Nelly Cremer Berlauwt en Constance vertrokken in 1956, na het uitroepen van de zelfstandigheid van Indonesië, naar Nederland.

Tot slot

De samenstelling van het team, dat Willem II in 1904 het Brabants kampioenschap bracht, laat de betekenis van het verenigingsleven voor de allochtone en tweede of derde generatie Tilburgers zien. Het gevolg van het succes was, dat voetbal in Tilburg in hoog tempo populair werd. De verspreiding van de nieuwe sport was een onderdeel van het moderniseringsproces van de stad. Buitenstaanders speelden in dit proces een

Op de foto uit 1935 staat Constant Cremer naast de vrouw van de Gouverneur-generaal van Nederlands Indië, Anna Corneliade Jonge, barones van Wassenaer. De foto is gemaakt tijdens een werkbezoek aan het opvoedingsinstituut in Tangerang. KITLV (DH 1790)

belangrijkere rol dan de autochtone en tamelijk conservatieve katholieke elite. Voetbal was in Tilburg geen 'herabgesunken Kulturgut', een luxeproduct dat aanvankelijk alleen toegankelijk was voor de rijke bovenlaag en langzaam doordruppelde in de samenleving. Het was een vrijetijdsactiviteit in het zich moderniserende Tilburg, die eerst door nieuwkomers werd opgepikt. De nieuwe sport droeg in de eerste decennia bij aan de integratie van buitenstaanders in het gesloten Tilburg.

Het vertrek van Constant Cremer vanuit Tilburg, eerst naar Amsterdam en vervolgens naar Nederlands Indië, maakt duidelijk dat voor hem in het Nederland van rond 1900, geen toekomst was. Zijn sociale en culturele bagage, mede als gevolg van zijn herkomst, maakte het moeilijk om zich in Nederland verder te ontwikkelen. Zijn huidskleur plaatste hem in een uitzonderingspositie. In Nederlands Indië daarentegen was hij tamelijk succesvol. Andere factoren die een rol speelden in de keuze om naar Nederlands Indië te gaan, waren zijn familiebanden en mogelijk het avontuurlijke karakter dat hij van zijn vader had meegekregen. De familie Cremer zorgde ervoor dat hij in Nederlands Indië een goede start en een prima netwerk kreeg. Zijn huidskleur speelde er nauwelijks een rol.

Bij Willem II moet hij zich thuis hebben gevoeld, gezien zijn optreden in het veteranenelftal in 1909. Hij werd voor deze wedstrijd gevraagd en kwam over uit Amsterdam. Het was zijn laatste optreden in Tilburg. Constant Cremer behoorde in 1904 tot de helden, niet alleen van de voetbalminnende Tilburgers. De samenstelling van het kampioensteam staat model voor de manier waarop nieuwkomers in moderniserende steden elkaar ontmoeten in nieuwe verenigingen. Dat de mulat Constant Cremer daarvan deel uitmaakte is symbolisch voor de rol die relatieve buitenstaanders in het moderniseringsproces van Tilburg hebben gespeeld.

¹ Luitzen, J. (2010) 'De mooiste safe van zwarte Lowie.' In: *Hard Gras* 74

² Miermans, C.C.G. (1955) *Voetbal in Nederland. Een onderzoek naar maatschappelijke en sportieve aspecten*. Ouderkerk aan de Amstel. 67. Volgens Miermans ontstond voetbal bij de bovenlaag van de Nederlandse samenleving en ontwikkelde zich pas na Wereldoorlog I tot een volkssport. Miermans baseerde zijn onderzoek op de voetbalclubs die aangesloten waren bij de Nederlandse Voetbalbond. Er bestonden in het eerste decennium van de twintigste eeuw echter veel voetbalclubs in de steden en op het platteland die niet aangesloten waren

bij de bond. Meijs. T. (1988) *Over neutralen en katholieken: opkomst en ontwikkeling van de georganiseerde voetbalsport in Tilburg. 1896 – 1940* Utrecht. Niet gepubliceerde doctoraalscriptie. T. Meijs maakt melding van vele voetbalclubs, maar zijn scriptie gaat verder niet in op de ongeorganiseerde voetbalclubs.

³ Kemmeren, M. (2011) 'Friendly games, seriewedstrijden en matches.' In: *De Sportwereld* 61-62. 13-21. Onder modernisering versta ik de samenhangende veranderingen die plaatsvonden tijdens de overgang naar een industriële samenleving. De veranderingen brachten een overgang tot stand van de traditionele standenmaatschappij naar de moderne samenleving. Het trickle-down proces is een proces waarin welvaartsgoederen als eerste door de rijke elite van de samenleving worden geaccepteerd en langzaam doordruppelen naar andere lagen van de samenleving.

⁴ Lucassen. L. en W. Willems (2009) 'Een terugblik'. In: L. Lucassen en W. Willems, *Waarom mensen in de stad willen wonen*. Amsterdam. 268

⁵ Wagemakers, A.J.M. (1990) *Buitenstaanders in actie*. Wagemakers toont aan dat sociale processen een belangrijke bijdrage leveren aan het integratieproces van buitenstaanders in Tilburg. Wagemakers concentreert zich op het integratieproces van de arbeiders in de werkplaats van de Staatsspoorwegen. De betrokkenheid van deze werknemers bij Willem II was groot. Zowel spelers als toeschouwers. Bij uitwedstrijden van de club waren het vaak 'spoormannen' die meegingen.

⁶ Nauright, J. and S. Wiggins, Race. In: Pope, S. and J. Nauright (2012) *Routledge Companion to Sport History*. Routledge, New York. 148 – 159. Voor atleten is ras en etniciteit wereldwijd een belangrijke reden geweest tot uitsluiting.

⁷ De website kranten.kb.nl heeft twee Tilburgse kranten, de Tilburgse Courant en de Nieuwe Tilburgsche Courant gedigitaliseerd. Vooral de Nieuwe Tilburgsche Courant besteedde veel aandacht aan het voetbal. De uitgever Antoine Arts was vader van enkele spelers, die later bestuurslid werden.

⁸ Kemmeren 2011: 15

⁹ Froklage, J. en P. Vroom (1996) *'t Rood-Wit en Blauw onzer vad'ren. Een eeuw Willem II, 1896-1996*. Tilburg 8 – 20. RAT. *Bevolkingsregister 1890-1900*. De Ruiter was geboren in 1876 in Soerabaya. Hij woonde in zijn Tilburgse tijd bij het gezin van Jos Palm, een machinist bij de Spoorwegen. Zijn vader was overleden tijdens de overtocht vanuit Nederlands Indië. In Oisterwijk woonden twee broers van Gerard de Ruiter, waarvan Willem de Ruiter in de beginjaren voor Tilburgia speelde.

¹⁰ Froklage (1996) 8-15

¹¹ Kemmeren. (2011) 17

¹² <http://www.engelfriet.net/Alie/Hans/51pincoff.htm>. geraadpleegd op 10 november 2011. Onder de oprichters waren Hendrik Kerkdijk en Lodewijk Pincoffs. Pincoffs speelde een belangrijke rol in de ontwikkeling van de

Rotterdamse havens in het Feijenoord gebied. Na frauduleuze handelingen rondom de Afrikaansche Handelsvereniging (de affaire Pincoffs) vluchtte hij naar Amerika. Pincoffs werd in de jaren negentig van de twintigste eeuw in ere hersteld en hij kreeg onder meer een standbeeld in Rotterdam.

¹³ Als gevolg van deze frauduleuze handelingen ging de Afrikaansche Handelsvereniging in 1879 failliet en werd in 1881 opgevolgd door de Nieuwe Afrikaansche Handelsvennootschap. Bron: Nationaal Archief, Den Haag, Nieuwe Afrikaanse Handels Vereniging, 1854-1981. Geraadpleegd op 1 maart 2012. Zie ook: http://www.vansandick.com/familie/archief/Herinneringen_van_de_Zuid-Westkust_van_Afrika/ geraadpleegd op 20 november 2011.

¹⁴ Willink, J. *De bewogen verzamelgeschiedenis van de West-Afrikaanse kunst*. <https://openaccess.leidenuniv.nl/bitstream/handle/.../Proefschrift.pdf?169> Geraadpleegd op 21 november 2011. Cremer schonk onder meer een verzameling van 200 voorwerpen aan Artis. Ook schonk hij een 84-delig houten servies. In de collectie Volkenkunde van het museum Volkenkunde te Leiden bevinden zich nog voorwerpen die Cremer naar Nederland heeft laten verschepen.

¹⁵ <http://ccindex.kit.nl/nbasicsearch.asp?lang=nl&showtype=single+objects&field1=ccIdentifier&operator1=all&searchfor1=P4298&sort=clevance>. Geraadpleegd op 20-11-2011. Wijs, S. (1998) 'Toeristenkunst in Neder-Kongo. Een materiele reactie op het contact tussen twee werelden'.

¹⁶ Zie noot 14: Sandick. Ook op de factorijen Holland en Rotterdam te Banana werden mulatten opgevangen.

¹⁷ R.A.T. Tilburg. Archief Rijks HBS, leerling-kaarten 1900 - 1905

¹⁸ R.A.T. Tilburg. Archief Rijks HBS. Uit de rapporten van de spelers blijkt inderdaad dat de spelers die bij Willem II successen haalden, voor hun schoolvakken over het algemeen matig presteerden. Voor gymnastiek hadden ze zonder uitzondering een hoog punt.

¹⁹ *Nieuwe Tilburgsche Courant* 11 en 17 maart 1903, geraadpleegd op kranten.kb.nl

²⁰ *Nieuwe Tilburgsche Courant* 3 februari 1904; geraadpleegd op kranten.kb.nl

²¹ *Nieuwe Tilburgsche Courant* 16 december 1903; 27 april 1904; geraadpleegd op kranten.kb.nl

²² Hierbij moet worden aangetekend dat verschillende spelers wel in Tilburg waren geboren, maar dat hun ouders van elders kwamen.

²³ http://nl.wikipedia.org/wiki/Nederlands_voetbalelftal Johan Cornelis de Neve was een broer van Eduard Alexander Karel 'Eddy' de Neve. Een voetballer van Velocitas uit Breda. Eddy de Neve is bekend geworden omdat hij in de eerste interland van het Nederlands elftal tegen België in 1905 alle vier de Nederlandse goals maakte, waarvan drie na de

negentigste minuut. Johan Cornelis de Neve ging in 1904 terug naar Breda.

²⁴ Opgave van J. de Veer, historicus en werkzaam aan de Rijks HBS Willem II te Tilburg. Zie ook: Franssen, H. e.a. (1991) *Jaren van voorzichtig beleid*. Tilburg. In de negentiende eeuw en ook in het begin van de twintigste eeuw stuurden de Tilburgse autochtone katholieke elite hun kinderen zelden naar de Rijks HBS.

²⁵ <http://stamboom.fam-ambachtsheer.nl/>

²⁶ De vader van Jacob Theodoor Cremer was getrouwd met Louise Toewater, een zus van Willem Carel Toewater, die getrouwd was met Anna Cremer, een zus van de vader van Constant. Anna Toewater Cremer was zowel tante van Nicoline Ambagtsheer Cremer als van Jacob Cremer.

²⁷ <http://www.historici.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/cremer>. Geraadpleegd op 20-12-2011. De Deli-maatschappij was oorspronkelijk een tabakscultuurmaatschappij op Sumatra. Onder leiding van Jacob Cremer groeide de maatschappij uit naar zeer winstgevende organisatie met elf ondernemingen en een maatschappelijk kapitaal van twee miljoen gulden. Jacob Cremer is lange tijd in Nederlands Indië geweest en had daar vele contacten op hoog niveau.

²⁸ *Reegeringsalmanak Nederlandsch Indie*. Met dank aan Nico van Horn, werkzaam bij het KITLV. Van Horn heeft de gegevens opgezocht.

Illustraties:

¹Bron: RAT Tilburg. De foto is waarschijnlijk genomen in het najaar van 1904. Verschillende spelers die in het seizoen 1903-1904 speelden (bron: NTC 1903-1904) staan niet op de foto.

² R.A.T. Tilburg. Inventarisnummer. 1463 1890-1900 Deel 20 wijk K 241-476 Veldhoven.

³ De spelers kwamen voor in de wedstrijdverslagen in NTC in het seizoen 1903-1904. Sommigen speelden iedere wedstrijd, zoals Constant Cremer, anders speelden slechts een enkele keer, bijvoorbeeld leden van de familie Van den Bergh en Arts

Pim Mulier als (sport)chroniqueur

Daniël Rewijk en Fons Kemper

Het Mulier Instituut - sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek, werd in 2002 opgericht met als twee belangrijkste doelen het verrichten van wetenschappelijk sportonderzoek en de coördinatie van het universitaire sportonderzoek in ons land. De naamgever W.J.H. Mulier (1865-1954) was inmiddels al heel wat decennia daarvoor overleden. Maar nog in leven, zou hij ongetwijfeld gevlijd zijn geweest met het feit dat een onderzoeksinstituut zich met zijn naam wilde tooien. *Pim Mulier, ijdel maar weergaloos* luidt in dit verband de veelzeggende titel van de eerste biografie die over hem geschreven is.¹ Het Mulier Instituut eert ter gelegenheid van zijn 10-jarige bestaan Pim Mulier met deze kleine expositie.²

Pim Mulier geportretteerd als wapenheraut samen met Jhr. Adriaan Eliza Hoeufft voor de optocht van de kroningsfeesten 1898 te Haarlem. Foto Beeldbank Noord-Hollandsarchief.)

De afgelopen 10 jaar heeft het Mulier Instituut heel wat onderzoekspublicaties het licht doen zien. Die prestaties op onderzoeksgebied zijn op 12 december 2012 tijdens een speciaal 'Mulier-debat' op passende wijze belicht en bediscussieerd.³

Ter gelegenheid van het 10-jarig jubileum wil het instituut ook stilstaan bij de persoon van de naamgever Pim Mulier. Op de website van het Mulier Instituut wordt hij onder meer de 'aartsvader van de Nederlandse sport' genoemd. Wikipedia illustreert zijn pioniersrol aan de hand van de vele bestuurlijke functies die hij tijdens zijn leven heeft bekleed. Maar Pim Mulier liet meer sporen na. Hij was een fervent en succesvol beoefenaar van veel sporten. Zijn naam prijkte vaak hoog op menig uitslagenlijst.

Dat hij zo invloedrijk kon zijn, had veel te maken met het feit dat hij als veelschrijver ideeën en opinies kon uitdragen in kranten, tijdschriften en boeken. Met een kleine expositie wordt de rol van Pim Mulier als chroniqueur van de sport in Nederland belicht. Zijn sportboeken, onder eigen naam, de *bellettrie* onder pseudoniem van Pim Pernel, enkele artikelen en bijdragen in gedenkboeken zijn voor deze expositie in eerste drukken bijeen gebracht.⁴

Het is een bescheiden greep uit zijn werk. Geen andere sportpionier in ons land kan bogen op zoveel publicaties die bovendien een historische waarde vertegenwoordigen. Niet alleen omdat hij een tijdsbeeld van de sport uit de eerste hand schetste. Hij voorzag dat beeld vaak van een voorgeschiedenis of plaatste de beschrijving in een breder perspectief. Overigens schroomde hij later niet zijn eigen rol wat op te poetsen. Voer voor sporthistorici, zoals gebleken is. Dat hij niet alleen vaardig was met de schrijfpen maar ook de tekenpen goed kon hanteren, moge blijken uit enkele tentoongestelde cartoons waarmee hij zijn artikelen of boeken verfraaide.

Tijdens de opening op 20 december hield Mulier-biograaf Daniël Rewijk een inleiding waarbij hij Muliers schrijverschap als volgt belichtte.

Wat van Pim Mulier bewaard is gebleven, zijn vooral diens geschriften over sport. Aan de hand van vier kenmerkende passages uit dat werk wordt getoond welke aspecten Mulier als sportschrijver typeerden en welk doel zijn publicaties dienden.

Mulier als verslaggever

'Schröder is nu voortdurend werkzaam en het gaat een tijdje heen en weer, waarbij Calcoen en Potter goede trappen doen; daarop speelt RAP's forward een keurig samenspel, dat werkelijk uitstekend van stapel loopt en weer schiet Schröder op den goal.'

'Wedstrijd van RAP v. HFC', *Het Sportblad*, 14 november 1889.

Mulier heeft veel wedstrijdverslagen verzorgd, zeker in de eerste jaren dat er in Nederland voetbal werd. Tussen juni 1889 en november 1890 behoorde Mulier tot de vaste redactie van *Het Sportblad*, dat een vernieuwende aanpak ambieerde. In de wedstrijdverslagen hanteerde hij evenwel dezelfde vorm als de concurrent, *De Nederlandsche Sport*. Een inleiding met informatie over teamopstellingen, weersomstandigheden en veldcondities. Dan een gedetailleerde beschrijving van spelsituaties, leesbaar gemaakt door een motiefje of een *running gag*. Aan het einde werd het optreden van iedere speler afzonderlijk beoordeeld. In 1888 had Rik Roland Holst al eens zijn ongenoegen geuit over de onnozelheid van veel wedstrijdverslagen.

'Meestal schijnen heeren verslaggevers het noodig te vinden aan de buitenwereld bekend te maken, dat het schoone geslacht op eene match sterk vertegenwoordigd was; dat zij den avond na afloop der match op de meest gezellige manier bij elkaar bleven, etc., etc.'⁵

Hoogtepunt in het bestaan van *Het Sportblad* was ongetwijfeld het 'Kerstmisnummer' van december 1890. Deze editie onderscheidde zich door de hoeveelheid illustraties en door het beschouwende karakter van de meeste artikelen. Tekeningen waren meestal door Mulier gemaakt, maar er werden ook veel foto's afgedrukt. De fotograaf C.H. Groote legde in een technisch artikel uit hoe ook amateurfotografen 'momentphotographieën van racers' konden nemen. Het kerstnummer moest een nieuwe maatstaf stellen voor sporttijdschriften. Er werden recensie-exemplaren verstuurd naar redacties in binnen- en buitenland. Van de persbesprekingen verscheen in de volgende nummers van *Het Sportblad* een ruime bloemlezing. Het *Algemeen Handelsblad* beval het blad aan kniezende sportliefhebbers aan om de ongetwijfeld natte kerstdagen prettig door te komen.

'De heer W.J.H. Mulier bijv. geeft proeven van pen-teekeningen, die voor de voortbrengselen der beroepstekenaars in onze geïllustreerde bladen waarlijk niet behoeven onder te doen. Want dit moet men wel bedenken bij het beoordelen van het werk, dat de redactie uitsluitend bestaat uit mannen, die uit liefhebberij pen en potlood hanteren.'⁶

Het verkapte professionalisme. Tekening ten behoeve van het Gedenkboek HFC 1879-1919, Oost-Indische inkt op papier.

Mulier als historicist

‘Ik wed, dat we elken avond met den weidtasch vol Spanjolen weer het Spaarne binnen kwamen.’

Wintersport, p. 10-11.

Mulier schreef drie sportboeken - *Wintersport* (1893), *Athletiek en Voetbal* (1894) en *Cricket* (1897), die alle werden uitgegeven bij de Erven Loosjes in Haarlem. In 1897 had ook nog een deeltje over wielrennen moeten verschijnen.⁷ Uitgever en auteur deelden een sterk historisch bewustzijn. In zijn boeken is veel aandacht voor het ontstaan en de historische ontwikkeling van de beschreven sporten. In *Athletiek en Voetbal* (opgedragen aan jhr. J.W.M. Schorer, commissaris van de koningin in Noord Holland) kon Mulier teruggrijpen op de Oudheid: ‘De gymnastiek en agonistiek bij de Grieken.’⁸ Op dit gladde ijs toonde Mulier meer fascinatie dan historische accuratesse. “De Grieken” lieten hun openbare Spelen regelen door ‘Lycurgische en Solonsche wetgeving’ en werden minder gedreven door strijd dan door de noodzaak van oefening. De Olympische Spelen werden om de vijf jaar ‘door half Griekenland’ bijgewoond en de Romein Vitruvius (eerste eeuw voor Christus) werd gecorrigeerd door Herodotus van Halicarnassus (vijfde eeuw voor Christus). Zijn beschrijving van de Engelse sportcultuur vanaf de zestiende eeuw is een bont geheel van een hamerslingerende Hendrik VIII, hardlopende edelen en volksfeesten met ‘klimmen in een met vet besmeerden paal om ham, heete thee drinken van oude wijven om snuif en grijnzen door een paardenhalster.’⁹

In *Wintersport* kon Mulier historisch fabuleren naar hartelust. Hij verlustigde zich aan de prehistorische vormen van ijssport op ‘koeribben’: ‘Nog heden ten dage zijn een soort van uit been vervaardigde schaatsen bij een volksstam in Siberië in gebruik.’¹⁰ Interessanter nog dan deze relictten vond Mulier de sagen en tradities ‘uit overoude tijden’ die de diepe wortels van de schaatssport in de Lage Landen aantoonde. De tocht van de Friezen naar het Groningse Leek om papieren ‘Leekeblommen’ te halen krijgt bij Mulier een hoge ouderdom. Vast en zeker is deze traditie begonnen als een bedevaart naar het heiligdom van een Germaanse ‘God van het ijs’, tronend tussen Lauwerszee en Dollard. Omdat al in de zevende eeuw de Friese koning Adgild niet onwelwillend stond tegenover het christendom, is de rit over het Leekstermeer ‘dus omstreeks 500 of 600 n. Ch.’¹¹ ontstaan. Lidwina van Schiedam komt langs, net als de manoeuvres op schaatsen tegen de troepen van Alva, tijdens het beleg van Haarlem.

‘Toen menig ordonnans, spijt Spaansche musketkogels over de Meir vloog, om behouden weer binnen de poorten terug te keeren, beladen met proviand of tijdingen van buiten. Ja, zelfs vrouwen en kinderen trotseerden den zuidelijken belegeraar en deden een tochtje op de Haarlemmermeer, wanneer zij den lust tot het “doen van een klaphakje” niet meer konden beteugelen. Ik zou wel willen, dat mijne goede bandy-makkers dien tijd eens beleefd hadden. Ik wed, dat we elken avond met den weidtasch vol Spanjolen weer het Spaarne binnen kwamen.’

Deze benadering van sport houdt verband met de historicistische denkwijze die de negentiende eeuw overheerste. Voor de waardering van cultuurgoed (en het cultureel peil van een natie) was het belangrijk om de oorsprong in een ver en vooral eigen verleden te kunnen plaatsen. Ook Mulier vond de historische wortels van het schaatsen belangrijk. Juist daarin kon Nederland zijn traditionele eigenheid verbinden met de opbouw van een krachtige, sportieve natie. Dit is ook de belangrijkste reden dat hij juist de Elfstedentocht tot een nationaal evenement wilde maken. Traditie en moderne sport smolten hier aaneen.

Mulier als nationalist en visionair

‘En als eenmaal – misschien – andere tijden zullen aanbreken, waarin millioenen het geweer zullen verruilen tegen den gelukbrengenden ploeg; wanneer goud en zilver minder waarde zullen hebben dan rogge en koren, en de menschen gedwongen zullen worden zich aan de zuignappen der wereldsteden te ontwingen en herademd buiten fabriekskwalen en rioollucht de velden gaan bebouwen als weleer, na een kortstondige ziekte van luttele eeuwen, dan zullen ook wij, Neerlanders, beenen en armen bezitten om ons te verspreiden over ons land en onze uitgebreide koloniën, want we zullen ons niet verzwakt hebben door een, van ouder tot ouder nagevolgde eenzijdige geestoverladende opvoeding, maar ons volk zal opgewassen zijn tegen elken psychischen arbeid, dat het bijtijds het lichaam wist te behouden als onmisbare dienaar en helper van den geest.’

‘Voetbalbelangen’, in: *De Nederlandsche Sport*, 15 mei 1897.

In al zijn tegenstrijdigheid was Mulier op één punt uiterst consistent: zijn opvatting dat sportbonden

voor alles moesten bijdragen aan een krachtige natie. Deze doelstelling, 'een flink Jong Holland te kweken' bleef decennialang ongewijzigd.

Vele van de seculiere preoccupaties, die velen benauwden in het *fin de siècle*, tuimelen in dit warrig overkomende citaat over elkaar heen: industriële sleur, decadentie, volkskracht, oorlogvoering, militaire en koloniale macht, pacifisme, socialisme en pastoralisme. Sport wordt in deze onberekenbare wereld aangeprezen als een fundamenteel redmiddel voor de natie; een aanspraak waarmee ook bijvoorbeeld het gymnastiekverbond en de ANWB hun onmisbaarheid onderstreepten. Essentieel in Muliers optiek is de betrokkenheid van de hele natie. Alle landstreken en alle bevolkingslagen moesten in één of andere vorm sport beoefenen. Dit veronderstelde onvoorwaardelijke democratisering, maar daarvoor was Mulier te sterk paternalistisch ingesteld.

Pim Mulier trapt het gouden jubileum van de KHFC in 1929 af. Foto Nederlandsch Foto-Bureau Polygoon te Haarlem.

leiden. Mulier roemde het voetbal als egalisator in de Nederlandse maatschappij. 'Het spel leert de spelers, dat de waarlijk beschaafde, zelfs de bij intuïtie beschaafde mensen onder alle standen te vinden zijn.' Samen voetballen kon uitstekend, zolang de rechtenstudenten en winkelbedienden niet samen feestjes vierden. In Muliers paradoxale houding ten aanzien van de popularisering van voetbal, is de kramp zichtbaar van een deel van de Nederlandse notabelenelite ten aanzien van democratisering: onontkoombaar en verontrustend.

Mulier als pedagoog

'Bij een wedstrijd tusschen fatsoenlijke menschen komen geen quaesties voor, edoch ontmoet men dikwerf menschen, wien het voorrecht niet te beurt viel een goede opvoeding van hunne ouders te ontvangen.'

Cricket (1897) p. 64-65.

Mulier zag sportbeoefening niet alleen als de kortste weg naar een krachtiger en weerbaarder volk. Sportbonden hadden voor Mulier vooral een pedagogische taak en hij zag sport als een onderdeel in de beschaving van het volk. Bij wangedrag op het veld had volgens hem allereerst de aanvoerder de verantwoordelijkheid om in te grijpen, de zaak te sussen en het spel weer vlot te trekken.

De benodigde autoriteit genoten alleen aanvoerders die met hun team op vertrouwde voet stonden. Alleen de geliefde leider wist zijn spelers te motiveren, te inspireren én te fatsoeneren. Muliers pedagogische aanbeveling:

'Maakt u bemind, weest gestreng, doch steeds met het doel te onderwijzen en deel uwe berispingen hoofdzakelijk bij de onderlingen oefeningen uit. Weest steeds beleefd, ook tegen de jongsten van uw XI en "als het er op aan komt" om alles uit uw XI te halen zal een enkel krachtig woord, een blik, eenforsch gesproken "Nou, lui, zet er alles op, het gaat er om!" genoeg zijn om hen allen te bezielen.'

Auteurs

Daniël Rewijk is buitenpromovendus aan de Rijksuniversiteit Groningen en hoopt in 2014 te promoveren op een biografie van Pim Mulier. Hij publiceerde over de vroegste introductie van cricket en voetbal in Nederland en de transformatie van de schaatssport eind negentiende eeuw. Rewijk is tevens docent geschiedenis op een scholengemeenschap in Hoofddorp.

Fons Kemper is verbonden aan het Mulier Instituut te Utrecht met sportgeschiedenis als voornaamste aandachtsgebied. Hij werd opgeleid als socioloog aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. Werkte daar als docent/onderzoeker aan de Interfaculteit Lichamelijke Opvoeding. Nadien coördineerde hij sportonderzoek bij het Ministerie van VWS en diens voorgangers. Loopt al decennialang boekenmarkten af op zoek naar oude sportpublicaties. Hij stelde de expositie over Pim Mulier samen.

¹ Zandbergen, Gijs & A.C. Broere (1996). *Pim Mulier, ijdel maar weergaloos*. Amsterdam: Thomas Rap.

² De expositie bij het Mulier Instituut kan tot 30 maart 2013 bezocht worden na telefonische afspraak (030-7210220).

³ Breedveld, Koen, Hugo van der Poel & Agnes Elling (2012). *10 jaar sportonderzoek en -beleid*. Utrecht/Nieuwegein: Mulier Instituut/Arko Sports Media.

⁴ De geëxposeerde werken zijn belangeloos afgestaan door Niek Waterbolk sportantiquaar en door de Koninklijke Haarlemsche Football Club, eind negentiende eeuw opgericht door de jonge Mulier met enkele tienervrienden.

⁵ DNS, 28 juli 1888.

⁶ *Het Sportblad*, 16 januari 1890.

⁷ *De Kampioen*, 1 oktober 1897.

⁸ *A&V*, p. 12-17.

⁹ *A&V*, p. 18-21.

¹⁰ *Wintersport*, p. 5, bronverwijzing van dit citaat uit: *Verslagen en Mededeelingen der Koninklijke Academie van Wetenschappen*, 1860, p. 117.

¹¹ *Wintersport*, p. 6-7.

¹² *Wintersport*, p. 10-11.

¹³ NA, KNVB, inv.nr. 582. NVB-Jaarboekje 1898-1899, p. 59.

¹⁴ *Cricket*, p 61.

Dora Ratjen: “Da sei etwas nicht ganz in ordnung”

Max Dohle

Soms kunnen vroedvrouwen of artsen na de geboorte van een kind niet eenduidig vaststellen of de baby een jongen of een meisje is. In medische termen is er sprake van een ambigue genitaal, in lekentermen hermafroditisme. Vroedvrouwen op het platteland spraken vroeger in dergelijke gevallen over kwenen.

Echte tweeslachtigheid komt alleen voor bij bloemen, wormen, oesters en slakken. Zij kunnen zich op twee manieren voortplanten als man en als vrouw. Je zou ook kunnen zeggen dat er bij deze soorten geen mannetje of vrouwtjes zijn, want ze zijn altijd beide. Ze insemineren elkaar. Dat komt bij vogels, reptielen en zoogdieren niet voor. Hermafroditisme is dus ook geen kenmerk van de menselijke soort. Er zijn wel mensen bij wie de geslachtsontwikkeling niet volgens plan verloopt. Zo zijn er meisjes die met een sterk vergrote cli-

toris worden geboren of jongetjes bij wie de uitgang van de plasbuis niet aan de top van de penis bevindt, maar veel lager bijvoorbeeld tussen de balzak en de anus (hypospadie). Er zijn meisjes die uitwendig meisje zijn maar inwendig testikelweefsel of testikels hebben. Dat komt doorgaans pas veel later aan het licht als de menstruatie uitblijft. Genetisch zijn ze man, maar hun genderidentiteit is vrouw.

Tegenwoordig staat er bij een geboorte met onduidelijke geslachtskenmerken een team van medisch specialisten klaar om de ouders en het kind te begeleiden. De aangifte van het geslacht mag uitgesteld worden. In de eerste helft van de vorige eeuw werd eigenlijk vrij snel na de geboorte de knoop doorgehakt. Opvoeden als meisje had doorgaans de voorkeur omdat een vagina makkelijker te reconstrueren

was dan een penis. Men ging er kennelijk vanuit dat je kinderen willekeurig als jongen of als meisje kon opvoeden. Dat veel kinderen later met hun genderidentiteit worstelden laat zich raden. Vooral als na de geboorte de verkeerde geslachtskeuze werd gemaakt. Dat had gevolgen voor het gehele later leven en dus ook in de sport waar atleten worden ingedeeld in mannen en vrouwen. En verkeerde keuze was bijvoorbeeld het geval bij Heinz Ratjen, die in 1936 aan de Olympische Spelen officieel deelnam als hoogspringster Dora Ratjen. Hij leed aan een ernstige vorm van hypospadie: het niet staand kunnen plassen.

Dora's leven begon op 20 november 1918 in Erichshof bij Bremen. Zijn ouders waren eenvoudige mensen die later een dorpscafé zouden runnen, waarbij ze net het hoofd boven water konden houden. Het gezin had drie dochters en een vierde kind op komst. De vader Heinrich Ratjen bevond zich bij de geboorte in de keuken toen de vroedvrouw riep: 'Heini, es ist ein Junge!' Vijf minuten later vertelde ze hem echter dat het toch een meisje was: 'Es ist doch ein Mädchen!' Vader en moeder Ratjen hebben zo hun twijfels, maar verlaten zich vooralsnog op het oordeel van de vroedvrouw die het kind aangeeft als Dora Ratjen. Ook de pastoor doopt het kind als meisje.

Als Dora negen maanden oud is krijgt ze longontsteking en de ouders die waren blijven twijfelen vragen de huisarts om ook de geslachtsorganen te bekijken. "Da sei etwas nicht ganz in ordnung", zei hij in plat Duits, "dot lass man sinn; daran is nichts zu maken." Niks aan te doen. Het oordeel was daarmee geveld. Dora begon zijn leven als meisje en dat zou negentien jaar zo blijven.

We weten niet hoe lastig het in de beginjaren was voor hem om als meisje op te groeien. Testosteron heeft immers ook invloed op het gedrag. Ratjen speelde graag met de bal en een winkeltje. Van alles wat zou je zeggen. En hij was natuurlijk gekleed als meisje. Hij bezocht een meisjesschool. Zo rond zijn twaalfde begon

Dora te beseffen dat hij een jongen was. Waarom hij als jongen meisjeskleren moest dragen heeft hij zijn ouders nooit gevraagd of nooit durven vragen. Seksualiteit was in het gezin Ratjen onbespreekbaar. Pas echt zorgelijk werd het toen hij geen borsten ontwikkelde en zaadlozingen had. Zwemmen, dansen allerlei sociale activiteiten zaten er voor hem niet in, de kans op ontdekking zou te groot zijn geweest. Na zijn middelbare schooltijd werkte Dora in een tabaksfabriek als inpakster. Ook toen was hij weer omringd door vrouwen. Hij was altijd vrouw onder de vrouwen, man in eenzaamheid.

Dora ging in 1934 op atletiek bij de atletiekclub Komet in Bremen en hoogspringen was zijn fort. Bij de meisjes uiteraard en als er wedstrijden in andere plaatsen waren sliep hij ook bij de meisjes. Omgaan met andere sporters betekende verstoppertje spelen, vooral bij het douchen. Dora kleepte zich zelden helemaal om in aanwezigheid van de meiden en douchen deed hij met zijn onderbroek aan. Het viel de sportmeiden wel op dat hij geen borsten had, maar het leidde nooit tot vragen over zijn geslacht. Dat is hoogst opmerkelijk. Twijfel was er zeker in die jaren over veel sportvrouwen. Voorafgaand aan de Spelen van 1936 zijn drie vrouwen geschorst omdat ze weigerden een geslachts-test te ondergaan en ook aan de sprinter Helen Stephens werd getwijfeld. Dora was ook bij de Spelen van '36, maar niemand stelde vragen. De teamgenoten zagen het douchegegedrag van Dora als een vorm van plattelandsschaamte van een meisje van 17. Ook zijn lage stem wekte geen argwaan, dat hadden zoveel sportmeiden immers volgens haar teamgenoten. Volgens Elfride Kaun een collega hoogspringster zag Dora er mannelijk uit, maar ze heeft nooit ook maar één moment gedacht dat Dora een man was.

Dora behoorde bij de vrouwen tot de drie beste hoogspringers van Duitsland in 1936. Voor de Spelen werd ze echter in eerste instantie niet geselecteerd. Elfriede Kaun en Gretel Bergmann zouden voor Duitsland uitkomen. Maar Bergmann werd op het laatste moment uit de selectie gezet vanwege haar Joodse afkomst en Dora kwam in haar plaats. Elfriede Kaun won het brons. Dora Ratjen eindigde als vierde. In september 1938 op de Europese Kampioenschappen in Oostenrijk sprong Dora een nieuw wereldrecord bij de vrouwen: 1.70 meter. Het was zijn laatste sprong en zijn laatste reis als vrouw.

Dora ging met een exprestrein terug van Wenen naar Keulen op 21 september 1938. Hij draagt een grijs mantelplakje, kousen en lichtgekleurde

damesschoenen met hoge hak Die naaldhakken heeft hij nog onder op de naaktfoto die de politie van hem maakt. Rond het middaguur stopt de trein in Maagdenburg, Dora strekt zijn benen op het perron, en wordt dan staande gehouden door een politieagent. De conducteur heeft de politiemann op de hoogte gebracht van een man die in vrouwenkleren in de trein zit. Dat mag niet volgens de Duitse wet. De agent vraagt om haar *Ausweis*. Het valt hem op dat Dora's handen vrij behaard zijn. Dora heeft geen *Ausweis* maar wel haar wedstrijdlicentie van de Atletiekbond. Dat stelt de politiemann niet tevreden. Dora moet haar bagage pakken en mee naar het bureau.

De agent wil weten of Dora man of vrouw is en dreigt hem zelf te onderzoeken. Dora geeft dan pas toe dat hij een man is en wordt om 12.15 uur gearresteerd. Niet alleen travestie maar ook fraude wordt hem ten laste gelegd. Daarvan wordt hij uiteindelijk overigens vrijgesproken. Zijn bekentenis lucht hem op, vertelt hij de politie. Er was kennelijk iemand nodig om het besluit voor hem te nemen, een besluit dat hij zelf niet kon nemen. Maar de spanning was wel opgelopen, omdat Dora beseftte dat hij dit spel niet zijn gehele leven kon volhouden.

Dit verslag van Dora's arrestatie verschijnt in 2009 in *Der Spiegel*. De auteur Stefan Berg heeft de politiedossiers geraadpleegd naar aanleiding van de film *Berlijn '36* (regisseur en jaartal?) over het leven van Gretel Bergmann. Een film waarin gesteld wordt dat Dora door de nazi's wordt gedwongen om de zegen voor Duitsland bij het hoogspringen binnen te halen.

Op 22 september 1938 arriveert de politiearts in Maagdenburg om de zaak nader te onderzoeken en het geslacht van Dora vast te stellen. Hij verklaart dat de secundaire geslachtskenmerken van Dora volledig mannelijk zijn. Dora was een man. Wel stelt hij vast dat er een breed uitlopende toompje vanaf de kop van de penis naar achteren loopt. Dit zou geslachtsgemeenschap volledig onmogelijk maken. Het zou verder verklaren waarom Dora bij zijn geboorte is aangezien voor een meisje. De politie maakt de gebruikelijke foto's en stelt een rapport op over deze zaak.

De rijksminister van sport Tschammer und Osten wordt onmiddellijk op de hoogte gesteld, omdat deze zaak ook hem aangaat. Hij reageert direct en beveelt om Dora naar het sanatorium Hohenlychen te brengen voor verder onderzoek. De artsen daar trekken dezelfde conclusie: Dora Ratjen is onmiskenbaar een man. In maart 1939 stelt de Duitse atletiekbond Ratjen

vrij van vervolging. Er was volgens de bond geen bedrog in het spel, ook al omdat hem nooit verteld was dat hij een man was. Dora belooft verder af te zien van sportactiviteiten, maar zijn lot blijft lange tijd wat onzeker.

Dora was 19 en minderjarig. Zijn vader weigerde in eerste instantie om de naamgeving te veranderen, bovendien vond hij dat Dora geen mannenkleding kon dragen omdat hij niet staand kon plassen. Voor de familie van Dora was de metamorfose twee stappen te ver. De schaamte was groot en de vrees bestond dat ze alle klandizie in het café zouden verliezen als Dora ineens als man verder door het leven zou gaan. Het touwtrekken begon. De rechtbank nam als eerste het initiatief om Dora's geslacht administratief te wijzigen. Op 29 maart 1939 verzoekt vader Heinrich dan toch om Dora's naam te wijzigen in de registers: 'Ik verzoek u de voornaam Dora te wijzigen in Heinrich. Heil Hitler' schrijft hij. En Dora werd Heinrich, roepnaam Heinz.

Heinz verdwijnt in de anonimiteit. Veel weten we niet meer over hem, behalve dat hij een invaliditeitskaart en

een nieuwe *Ausweis* kreeg en te werk gesteld is als arbeidskracht in Hannover. Na de oorlog neemt hij het café van zijn ouders over. Hij weigerde ooit nog te spreken over zijn leven als meisje. Ambtelijk is zijn levensverhaal overigens niet onder de pet gehouden. Alle overheidsinstanties zijn op de hoogte gesteld. De atletiekbladen vermelden dat Dora na een medisch onderzoek niet meer aan sport mocht deelnemen. Maar een maatschappelijk debat volgde niet over deze kwestie. Dat kon niet in die tijd.

Het bleef lang stil rond Heinz totdat Time Magazine in 1966 enkele zinnen wijdt aan de zaak. Volgens Time zou een zekere barman Hermann Ratjen uit Bremen in tranen hebben opgebiecht dat de nazi's hem hadden gedwongen deel te nemen bij het hoogspringen. Hij had daarvoor 'drie jaar als vrouw moeten leven wat hij vreselijk saai vond.' Rond deze twee zinnen werd later een heel scenario opgebouwd van Hitlerjugend tot het inbinden van geslachtsdelen als het geheime wapen van de nazi's op de Spelen.

Gretel Bergmann las het magazine in de VS en nam het direct voor waar aan, zoals vrijwel iedereen het verhaal als de waarheid accepteerde. Het zou de basis worden van de film *Berlin '36* en dat kwam natuurlijk ook wel goed van pas omdat het leven van Bergmann op zichzelf te weinig dramatiek vertoonde voor een speelfilm.

Maar was het waar? Dat Dora slechts drie jaar als vrouw zou hebben geleefd klopte niet. Zijn voor-naam Hermann in het artikel klopte ook niet. En of de nazi's hem zouden hebben gedwongen mee te doen, daar is geen spoor van bewijs voor gevonden in de ambtelijke verslagen. Het zou hooguit zo kunnen zijn geweest dat Dora twijfelde over deelname en dat de nazi's in de veronderstelling dat hij een vrouw was er sterk op zijn deelname hebben aangedrongen. Maar daar blijft het dan ook wel bij. Heinz Ratjen is in 2008 overleden. Hij heeft zich nooit uitgesproken over de bizarre geschiedenis die over hem werd verteld. Dat geldt eigenlijk wel voor alle atleten die om redenen van hun geslacht uit de competitie zijn genomen.

De belangrijkste vraag op sportgebied is de vraag of Ratjen een bedrieger was of niet. En was er sprake van een vervalste competitie? Omdat hij al rond zijn twaalfde besefte dat hij een jongen was is er zeker sprake van bedrog, maar er zijn wel verzachtende omstandigheden. Officieel was hij een meisje en bovendien is het lang niet eenvoudig om als kind van de ene op de andere dag van geslacht te veranderen. Dat was liever gezegd onmogelijk. De competitie was vervalst,

Ratjen sprong immers met de kracht van een man. Overigens sprongen de topmannen in die tijd al 20 centimeter hoger dan Ratjen. Alle gesprongen hoogtes van Ratjen zijn geschrapt uit de boeken en heeft hij al zijn belangrijke medailles gegeven aan de vrouwen die achter hem waren gefinisht.

Er blijft nog één raadsel over in deze affaire: wie was de barman in Bremen die opbiechtte dat hij als geheim wapen van de nazi's was ingezet op de Berlijnse Spelen? Of heeft de verslaggever het verhaal zelf uit zijn duim gezogen?

Bronnen:

Stefan Berg: *1936 Berlin Olympics: How Dora the Man Competed in the Woman's High Jump*. *Der Spiegel*, september 2009.

Max Dohle: *Het verwoeste leven van Foekje Dillema*, Amsterdam 2008.

Max Dohle: *Schorsen was erger dan verliezen*, Oegstgeest, 2012. e-pub.

Seminar Sportgeschiedenis, verleden en toekomst

Mark Verhaag en Fons Kemper¹

“Een ondergeschoven kindje”, ‘onderwerp voor liefhebbers en broodschrijvers’, maar vooral ook ‘antiquarisch’. Het zijn omschrijvingen die de huidige staat van sportgeschiedenis in Nederland als professioneel historisch bedrijf kenmerken. Redenen voor het Mulier Instituut, Stichting de Sportwereld en het Huygens ING om een gezamenlijk onderzoeksprogramma te presenteren.²

*Hoe kan de beoefening van sportgeschiedenis in Nederland serieus worden aangepakt en naar een hoger niveau worden getild? Voor een antwoord op die vraag kwamen op woensdag 19 december 2012 ruim twintig genodigden bijeen in de Tesselschadezaal van het Huygens ING te Den Haag. Een bijeenkomst die te zien is als een uitloeiing van het seminar *Perspectives on Sports History* dat in februari 2012 door het Mulier Instituut in Utrecht werd gehouden. De aftrap deze middag werd gedaan door Onno van Nijf (Rijksuniversiteit Groningen) die het thema sport en maatschappij situeerde in het Romeinse keizerrijk. Daarna lichtte Lex Heerma van Voss (directeur van het Huygens ING) namens de opstellers van de notitie het onderzoeksprogramma kort toe. Marjet Derks (Radboud Universiteit Nijmegen) verzorgde aansluitend een referaat waarin zij de notitie tegen het licht hield. Ten slotte gingen de aanwezigen met elkaar en met de opstellers van het onderzoeksprogramma in discussie. Jurryt van de Vooren (sarthistoricus bij het Olympisch Stadion Amsterdam) fungeerde als (mid)dagvoorzitter. Het Huygens ING was gastheer van de bijeenkomst.*

Sport en maatschappij in het Romeinse Keizerrijk

Onno van Nijf plaatst voorafgaand aan zijn betoog enkele opmerkingen bij de notitie die later in de middag besproken zal worden. Hij deelt de visie van de opstellers dat er sprake is van een ‘onvolgroeid zijn’. Vooral de aandacht voor veranderende lichaamscultuur is belangrijk voor het begrijpen van sport als massaverschijnsel. In de notitie wordt gefocust op de ontwikkelingen in Nederland. Maar verbreding naar een meer comparatieve aanpak in diachronisch perspectief kan het programma versterken. Hier ligt een taak voor ‘oud-historici’ die zij bij monde van Van Nijf graag zouden willen oppakken.

Sport speelde een niet te onderschatten rol in de

Griekse en later de Romeinse beschaving. Vooral de vier Pan-Helleense Spelen waren daarvoor belangrijk. Naast de grootste en ook bekendste Spelen in Olympia werden er soortgelijke Spelen in Delphi, Korinthe en Nemea gehouden. Door met elkaar in competitie te gaan en gezamenlijke rituelen te delen, slaagden de Grieken erin om voor het eerst een eigen Griekse identiteit te creëren. Zo ontstond er door sport ruimte om naast onder meer de Atheense en Spartaanse identiteit, een gemeenschappelijk nationaal bewustzijn te ontwikkelen.

Maar ook toen de Hellenistische periode was afgelopen bleef sport een factor van belang in de samenleving. In het Romeinse rijk waren de ‘Olympische gedachte’ en de Griekse opvoedingsidealen prominent aanwezig. De ‘grote’ Spelen kenden heel veel lokale varianten. Bekend is dat er in het huidige Turkije destijds al meer dan 600 van dergelijke stadspelen plaatsvonden. Om het belang van sport in de lokale samenleving verder te onderbouwen refereert Van Nijf aan onderzoek dat verricht is in de steden Termessos en Oinoanda. Dat laat zien dat sport veel impact heeft op de stedelijke samenleving. Stadions en gymnasia worden gefinancierd door de particuliere sector waardoor sport een middel is voor de elite om status te tonen. De goeude burgers zorgen voor sportvoorzieningen,

prof.dr. Onno van Nijf, Rijksuniversiteit Groningen

De gymnasia zijn daarbij niet alleen het centrum voor de lichaamscultuur. 'Het was ook een plek waar werd onderwezen in literaire cultuur', aldus Van Nijf. 'Je leerde er bijvoorbeeld retorica en over kunst. Gymnasia waren geen afgezonderde specifieke ruimtes voor alleen sporters, het waren lokale centra met een sociaal culturele functie. Ze hadden een veel groter maatschappelijk belang dan de sportscholen van tegenwoordig'.

Dat sport een grote rol speelt in het stedelijk leven is terug te vinden in de muntslag. Waar aan de ene kant van de munt de keizer wordt afgebeeld, laat de andere kant symbolen zien die verwijzen naar lokale sportwedstrijden. Grote zakken geld geven aan wat de winnaar met zijn sport kan verdienen. Van Nijf illustreert de rol van sport verder aan de hand van de beeldende kunst. 'Het stadcentrum was bijna een sportmuseum. Succesvolle atleten waren belangrijke personen en werden als zodanig behandeld en afgebeeld.' Families kunnen op deze manier hun positie naar de lokale samenleving zichtbaar maken en legitimeren. De vele standbeelden vervullen meer dan een louter esthetische functie.

Ook de theaters worden gebruikt om de bestaande hiërarchie te tonen. De voorste rijen zijn gereserveerd voor de elite en verder naar boven zitten de mensen met een lagere status. Men kan op die manier letterlijk zien wie welke plaats op de maatschappelijke ladder inneemt. De door de elites gesponsorde kunstenaars of atleten tonen in theaters en stadions *the Greek dream*: als je maar hard genoeg traint, kan je daar ook komen. Na een korte vragenronde sluit Van Nijf zijn betoog met de conclusie dat sporthistorici zich niet alleen moeten bezig houden met de geschiedenis van de prestaties en de helden. 'Wij moeten laten zien dat sport in het centrum staat van de maatschappij.'

Sport en maatschappij in Nederland: contouren van een nieuw onderzoeksprogramma

Lex Heerma van Voss begint zijn inleiding met een schuldbekentenis richting Van Nijf: 'We hebben ons bij het opstellen van het onderzoeksprogramma vooral bezig gehouden met de moderne sportgeschiedenis. De oude geschiedenis hebben we over het hoofd gezien. Ten onrechte.'

Heerma van Voss wijst op twee zaken die kenmerkend zijn voor de gekozen benadering van het nieuwe onderzoeksprogramma. Zo zijn er ten eerste fysieke activiteiten die we in historisch opzicht niet als sport bestempelen, maar er wel nauw verband mee houden.

Denk bijvoorbeeld aan training ten behoeve van militaire activiteiten. Daarom is het belangrijk om sportgeschiedenis ook in haar politieke (militaire) context te bestuderen. Ten tweede is de aandacht die bestaat voor sportgeschiedenis nog te vaak 'antiquarisch' van aard. Hij trekt een parallel met de numismatiek. 'De muntenverzamelaars weten vaak heel veel over de objecten zelf maar de rol en betekenis van geld in de samenleving is voor hen een blinde vlek. Het in een maatschappelijke context kunnen plaatsen van sport is echter van belang om door andere vakgenoten serieus te worden genomen'

Hij vervolgt met een korte typering van het onderzoeksprogramma. Een modern historisch programma moet volgens de opstellers inter- en multidisciplinair zijn, inzichten ontleend aan andere disciplines zijn van belang om een completer beeld van het eigen terrein te krijgen. Ten tweede moeten de nieuwste methodes gebruikt worden, wat inhoudt het benutten van digitale mogelijkheden bij bronnen en ander onderzoek. Tot slot moet het programma ook comparatief zijn, niet alleen tussen verschillende landen, maar ook tussen verschillende tijdvakken. Heerma van Voss vervolgt met het benoemen van de vier thema's die de opstellers naar voren hebben gebracht.

- 1) De regulering en zelfregulering binnen en rondom sport.
- 2) Het toenemende belang van sport - o.a. in tijd en geld - en hoe dat is veranderd in de afgelopen anderhalve eeuw.
- 3) De veranderende houding tegenover het lichaam en de lichaamscultuur.
- 4) De bijdrage van sport aan een nationaal en internationaal bewustzijn. Deze vier thema's zijn in de notitie

prof.dr. Lex Heerma van Voss, directeur Huygens ING

globaal aangeduid. Maar ze kunnen in verschillende richtingen verder worden uitgewerkt. De opstellers staan open voor reacties en suggesties daarvoor. Ook de balans tussen de thema's verdient aandacht. 'Als we te veel naar de maatschappij kijken verliezen we andere aspecten wellicht uit het oog. We moeten een sportgeschiedenis hebben die interessant is voor zowel liefhebbers als historici.'

Sport in cultuurhistorisch perspectief

Marjet Derks is gevraagd om in de vorm van een referaat een eerste reactie op het programma te geven. Na de opstellers gecompimenteerd te hebben met hun notitie, plaatst Derks daar ook een aantal kritische kanttekeningen bij.

De rode draad in het programma is volgens haar te veel sociaalhistorisch van aard. Zij pleit als aanvulling ook voor een meer cultuurhistorische benadering. Het gevaar bestaat immers dat de focus te veel komt te liggen op georganiseerde sport, instituties, voormannen en -vrouwen. Op die manier mis je naar haar mening het zicht op andere voor sport belangrijke terreinen. Als voorbeeld noemt ze het jeugdwerk in katholieke verenigingen, organisaties waar ook aan sport wordt gedaan. Kritiek heeft Derks vooral op het thema 'de bijdrage van sport aan een nationaal en internationaal bewustzijn' uit de notitie. Dit zou meer in de richting van 'identificatie' uitgewerkt kunnen worden. Het discours over sport kan namelijk worden gelezen als een verhaal over de vorming van identiteit, waarbij beelden en veronderstellingen over het verleden een belangrijke rol spelen. Ze onderscheidt daarbij drie manieren van aanpak. Als je identificatie en de rol van sportverenigingen wil onderzoeken kun je dat bijvoorbeeld doen door informatie ontleend aan interne (clubladen en archieven van verenigingen) en externe (publieke) media met elkaar te confronteren. Ook clubkleding en veranderingen daarin zeggen iets over identificatie. Dit zijn bronnen die bij uitstek een verschuiving in de culturele herinnering van verenigingen zichtbaar kunnen maken. Ten tweede kun je bij het onderzoeken van identificatieprocessen kijken naar de veelal complexe strategieën die daarbij worden gehanteerd. 'Op regionaal niveau zie je bijvoorbeeld dat de voetbalclub NEC zich profileert als typisch Nijmeegs product. Deze strategie past bij de imagocampagne als oudste stad van Nederland.' Ten derde kun je op een individueel niveau naar identificatie kijken. Hoe beschouwen mensen destijds sport? Zagen zij sport als een vorm van zelfontplooiing of als een institutie die tot uitsluiting leidde? Het is kortom van belang om naast het sociaal-

historische perspectief, aandacht te besteden aan de cultuurhistorische invalshoek. Om de vruchtbaarheid van zo'n aanpak te illustreren eindigt Derks haar presentatie met een analyse van diverse clubliederen. Voorbeelden die aantonen dat '(...) de cultuur met een kleine c, veel kan verklappen over de identiteit van een vereniging.'

Slotdiscussie

Onder leiding van Jurryt van de Vooren wordt een discussie gevoerd over de inleidingen en het onderzoeksprogramma. Die spitst zich toe op de vraag hoe sportgeschiedenis in Nederland een impuls te geven. De volgende aandachtspunten worden daarbij genoemd.

- Naast de huidige drie initiatiefnemers is er een rol weggelegd voor de universiteiten. Met het instellen van een leerstoel sportgeschiedenis wordt er structuur geboden en kan er een stap voorwaarts gezet worden.
- Bij het indienen van onderzoeksvorstellen (bijv. NWO) is het verstandig om te laten zien dat sportgeschiedenis ook belangrijk is voor andere terreinen binnen de historische discipline. Maar verval daarbij niet in een 'Calimero-rol'. Durf ook over je eigen schaduw te springen met originele vraagstellingen. Toets die denkbelden bij je collega's.
- Probeer mensen te betrekken die zich zelf misschien niet direct beschouwen als 'sporthistoricus'. Dit kan met behulp van meer publiciteit voor bijeenkomsten als deze.

dr. Marjet Derks, Radboud Universiteit Nijmegen

- Jaarlijks worden 1 tot 2 keer themabijeenkomsten georganiseerd. De eerstvolgende zal mei/juni 2013 plaatsvinden in het Olympisch stadion.
- Er klinkt een roep om de huidige *state of the art* van de Nederlandse sportgeschiedenis te boekstaven. Het Mulier Instituut zal daarvoor het initiatief nemen en auteurs benaderen. Gestreefd wordt naar een publicatie eind 2013.
- Met het bedrijven van *oral history* moet niet te lang gewacht worden. Mensen blijven immers niet eeuwig leven...

Ten slotte wordt gevraagd reacties op en over de onderzoeksnotitie naar Fons Kemper (f.kemper@mulierinstituut.nl) te sturen. De opmerkingen zullen gebruikt worden voor een nieuwe versie van het onderzoeksprogramma.

¹ Beide auteurs zijn werkzaam bij het Mulier Instituut als respectievelijk student-onderzoeker en senior-onderzoeker.

² Deze notitie kan elektronisch opgehaald worden via: www.mulierinstituut.nl

The logo for Mulier Instituut features a stylized, light-colored circular graphic composed of several overlapping, curved lines that form a partial circle or a dynamic shape. Below this graphic, the text 'mulier instituut' is written in a bold, lowercase, sans-serif font.

mulier instituut

sociaal-wetenschappelijk sportonderzoek

De Sportzaak van Albert Walser in Eindhoven

Theo Bollerman

Edith Wolbers zocht contact met mij via www.tennis-museum.nl, de site die de KNLTB gedeeltelijk financiert en waarvan ik de 'curator' ben. Zij vroeg zich af of het Nederlands Tennis Historisch Genootschap interesse had de twee vooroorlogse bespanmachines over te nemen uit haar vaders zaak in sportartikelen.

Samen met een medelid van de KNLTB commissie i.o. 'Beheer Nederlands Tennis Erfgoed' Niek Waterbolk bezochten wij Wolbers in Riethoven. Het verhaal dat wij te horen kregen beschrijft in een notendop hoe de (tennis)sport zich ontwikkelde vanaf de jaren dertig.

Beat Albert Walser, roepnaam Albert, werd geboren op kerstavond 1902 te Derendingen in Zwitserland. Hij is opgeleid tot technicus van textielmachines op de Schweizerische Textilfachschule in Wattwil. In 1926 stuurde zijn werkgever hem naar Nederland om de bouw van textielmachines bij Elias Textiel Fabriek in Eindhoven te verzorgen. Als lid van de Turnvereniging O.B.C. was hij al snel een van de betere turners. Edith Wolbers: "Het feit dat hij zo ijverig turnde is typisch Zwitsers. In de tijd dat hij opgroeide, had je in ieder Zwitsers dorp een Turnverein. Mijn vader werd als snel erg goed en ging meedoen aan landelijke turnwedstrijden waar hij veel prijzen won.

In die tijd is de wet aangenomen die gymnastiek voor de lagere scholen verplicht stelde. Er zou dus een grote behoefte komen aan gymnastiekleraren en

zijn turnvrienden adviseerden Walser gymnastiekleraar te worden. Walser ging in Tilburg (ongeveer in 1930) studeren op de Academie voor Lichamelijke Opvoeding. Na beëindiging van zijn studie raakte hij echter werkloos. Nederland kende nog de naweeën van de wereldrecessie en er was geen geld voor gymnastiekleraren. Waler wilde niet terugkeren naar de textielindustrie. Gelukkig kreeg hij via een collega van de academie, die intussen directeur van het Eindhovens Gemeentelijk Sportpark was geworden, een baantje als groundsman bij de tennisbanen. Natuurlijk ging mijn vader toen ook zelf tennissen en al snel beheerste hij de techniek in voldoende mate. Op het gemeentelijk sportpark is hij toen gymnastiek- en tennislessen gaan geven."

Walser gaat sportmaterialen verkopen

Als je les geeft, vragen de leerlingen vaak om advies over de te gebruiken materialen. Hoe goed zo'n advies ook is, als de leerling het geadviseerde vervolgens niet kan aanschaffen, is hij nog steeds niet geholpen. Veel tennisleraren kwamen dan ook automatisch in de handel terecht. Zo ook Albert Walser. Vanaf 1933 verkocht hij vanuit huis sportartikelen. Dit was de start van zijn sportwinkel. In 1936 heeft hij zich laten inschrijven bij de Kamer van Koophandel onder de naam 'Walser Sport'. Edith Wolbers: "Ons winkeltje aan de Leostraat in Eindhoven was eigenlijk een winkel van Sinkel. We verkochten alles wat met sport te

maken had. In het trapgat hingen de speren met de punt naar beneden, zodat je moest opletten dat je je niet bezeerde. Op de wc stonden in maart de dozen tennisballen hoog opgestapeld; elk stukje ruimte in het huis boven de winkel werd benut. De werkplaats was boven, op de eerste verdieping met de zelfgemaakte voorraadrekken voor niet-bespannen tennisrackets: Dunlop, Pinguin, Maxima, Snauwaert, Donnay, eigenlijk alle bekende merken. In februari begon je de goedkope rackets zelf te bespannen. Het tennisseizoen begon namelijk op 1 maart, maar vanwege de kou en sneeuw waren de tennisbanen vaak pas op 1 april klaar, en begon de competitie zonder enige training. “

De oorlogsjaren

“Tijdens de oorlog werd er zo goed en kwaad als het ging doorgegaan met tennisspelen en verkopen. Mijn moeder was de meest zakelijke van mijn ouders. Mijn vader gaf vaak al korting als een klant naar het op het prijskaartje wees, maar mijn moeder was daar minder gemakkelijk in. Ze had ook bedacht om de rackets die wij verkochten te merken, zodat we ze konden herkennen als iemand kwam reclameren dat er iets niet goed was. Het gebeurde geregeld dat we zagen dat zo'n racket bij de concurrent was aangeschaft, maar dat de mensen het toch bij ons kwamen proberen.

In de oorlog ging mijn moeder naar Rotterdam en Den Haag om materialen in te kopen. Dat was een lange moeizame tocht, omdat de bruggen vernield waren. Ze was dan minstens twee dagen weg. Men deed echt alles om tennis te kunnen blijven spelen. In Den Haag kon ze logeren bij de eigenaren van Sporthuis Excelsior. Ze bezocht dan de Vredesteinfabriek om daar gerecoverde tennisballen aan te schaffen. Met haar gevulde tassen ging ze dan ook naar de vioolsnarenfabriek Hakkert in Rotterdam, die ook tennissnaren maakten in verschillende diktes. Je weet, dat wordt gedaan door schapendarmen te drogen, in repen te snijden en dan in elkaar te draaien.”

Vertegenwoordigers

Iedere vertegenwoordiger wist, dat je bij Walser altijd koffie met gebak kreeg en ze kwamen dan ook bij voorkeur om een uur of twaalf. Piet Veentjer werkte bijna twee decennia bij Dunlop en herinnert zich de familie Walser goed: “Zo'n twee maal per jaar hadden we contact. Het waren de hartelijkste mensen in het vak. Walser was trouwens ook een superbe vakman, die alles van bespannen wist en zijn bespanningen behoorden tot de beste van het land”

De bespanmachines behoren inderdaad tot een

ons industrieel erfgoed. Walser had ze in België aangeschaft bij de instrumentenfabriek TOP. Liever had hij Engelse apparatuur aangeschaft, maar die was toen te prijzig. Het Belgische apparaat functioneerde overigens prima. Het houten racket moet goed vastgezet worden in een draaibare klem. Er komt tijdens het spannen een grote en in begin eenzijdige druk op het frame, dus moet het apparaat zo ontworpen zijn, dat het frame tijdens het bespanproces voortdurend ondersteund wordt. De snaren worden vervolgens met een hefboom met gewichten onder spanning gezet. De snaar mag niet weglopen en dus zijn priemen noodzakelijk om de gespannen snaar klem te zetten. Tegenwoordig zijn daar klemtangen voor. Bij het toebehoren troffen we dan ook diverse zelfgemaakte priemen in verschillende maten aan en ook een eigenhandig gefabriceerd beitel-tje, waarmee hij gleufjes kon maken zodat de snaren aan de bovenkant konden verzinken in het racket (lang voor de tijd dat de fabrikanten dit machinaal lieten doen). Nu kan je er alleen nog maar lettertjes in een plankje mee maken en dan bij voorkeur de tekst die Albert Walser zijn leven lang uitstraalde: Liefde Voor Het Vak.

Publicaties Sportwereld 66

Wilfred van Buuren

Biografie

Dohle, Max, *Schorsen was erger dan verliezen: Zeven sportvrouwen. Violette Morris, Babe Zaharias, Gretel Bergmann, Foekje Dillema, Ewa Klobukowska, Maria Patiño, Caster Semenya*, eigen beheer, Oegstgeest, 2012. 29 p., ill. Alleen als e-book. Gratis downloaden via <http://www.foekjedillema.nl/>

Liempt, Ad van en Jan Luitzen (red.), *Sportlegendes. Twaalf winnaars die geschiedenis schreven*, Uitgeverij Balans, Amsterdam, 2012. 264 p., ill., lit.opg. Portretten van onder andere Herman Gorter, Boet van Dulmen, Piet van de Pol, Betty Stöve en Enith Brigitha.

Sleegers, Thijs, *Andy van der Meijde. Geen Genade*, Voetbal International, Gouda, 2012. 324 p., ill. 120.000 exemplaren verkocht.

Veerman, Eddy, *Esther Vergeer. Kracht & kwetsbaarheid*, Arko Sports Media, Nieuwegein, 2013. 208 p., ill.

Venema, Emiel, *'t is mooi geweest. Biografie Theo Huizinga*, Profiel, Bedum, 2012. 160 p., ill.

Atletiek

Doremalen, Henk van, *25 jaar Tilburg Ten Miles*, Henk van Doremalen Productions / stichting Tilburg Ten Miles, Tilburg, 2012. 160 p., ill.

Golf

Berg, Thijs van den, e.a., *100 jaar Dutch Open. De mooiste verhalen*, Samoma Media Netherlands. 63 p., tab. Gratis boekje als bijlage bij Golfjournaal 2012, afl. 7.

Olympische Spelen

Alblas, Edwin, e.a., *100 jaar Nederland op de Olympische Spelen. Een uitgave ter gelegenheid van 100 jaar NOC*, Arko Sports Media, Nieuwegein, 2012. 269 p., ill., tab.

Bijkerk, Anthony, *Olympisch oranje. Van Athene 1896 tot en met Londen 2012*, Spaarenhout Uitgeverij, Haarlem, 2012. 567 p., ill., lit.opg., reg. Derde geactualiseerde en herziene druk van Olympisch oranje. Overzicht van alle Nederlandse deelnemers aan de Olympische Spelen.

Onderzoek

Breedveld, Koen, Hugo van der Poel en Agnes Elling, *10 jaar sportonderzoek en -beleid. Essay ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Mulier Instituut*, Mulier

Links: Babe Zaharias, boven: Gretel Bergmann

Instituut, Utrecht / Arko Sports Media, Nieuwegein, 2012. 63 p., ill., fig., lit.opg.

Pannenburg, Arnold, *Big men playing football. Money, politics and foul play in the African game*, African Studies Centre, Leiden, 2012. X en 340 p., ill., lit.opg., Met samenvatting in het Nederlands. Tevens proefschrift Universiteit Tilburg 2012.

Schaatsen

Debets, Piet Hein en Jack Otsen, *150 jaar IJclub Purmerend. Over spekrijders, schoonrijders en inline-skaters*, IJs en inline-skateclub Purmerend, [Purmerend], 2012. 176 p., ill., lit.opg.

Hofman, Beno en Kirsten Otten, *Schaatsen in Groningen. 150 jaar IJVG IJvereniging Groningen*, In Boekvorm, z.p. [Assen], 2012, 120 p., ill., lit.opg.

Kuper, Harm, *De Noorder Rondritten 1940-1997. Schaatstocht door Hunsingo en Fivelingo*, Kuper, Exloo, 2012. 272 p., ill., lit.opg.

Schaken

Hut, Johan en Wim van der Wijk, *Mat in de mediastad. 125 jaar schaken in Hilversum, met nul partijen en één diagram*, HSG, Hilversum, 2012. 184 p., ill., lit.opg, index.

Voetbal

Bentham, Ben van e.a. (red.), *Witte broek en rode trui... 100 jaar K.S.V. Achilles '12 (1912-2012)*, z.p., z.j. [Achilles '12, Hengelo O., 2012]. 127 p., ill.

Bergen, Dennis van, e.a., Jacques Hendriks (eindred.), e.a., *100 jaar NAC. Officieel jubileumboek*, Kick uitgevers, Rotterdam, [2012]. 505, [67] p., ill., lit.opg.

Voetbal in Oss. Meer dan een spelletje, [Stadsarchief Oss, Oss, 2012]. [32] p., ill. Boekje bij gelijknamige tentoonstelling Oss, 2012.

Boekbespreking

Het Hardloperskookboek

Een bijzonder sportboek dat binnenkort verschijnt, is het Hardloperskookboek van Miriam van Reijen en Barbara Kerkhof (Arbeiderspers). Een boek vol recepten en voedingstabellen voor de doorzetter.

Als hardloper vraag je nogal wat van je lichaam. Naast vrienden, familie, werk en de andere 100-en-1 dingen die je bezighouden, wil je jouw lichaam af en toe ook nog eens flink aan het werk zetten. Je lijf zal je er uiteindelijk dankbaar voor zijn. Sterke spieren en botten, gezonde hart- en bloedvaten en niet meer hijgend de trap op. Door hard te lopen blijf je bovendien ook makkelijker op gewicht.

Maar: Voor wat, hoort wat. Om door de bossen te crossen, door het park te scheuren of op de baan iedereen voorbij te racen heeft je lichaam wel wat nodig: Energie! Een beetje vet als smeer- en smaakmiddel, goede eiwitten voor je spieren en koolhydraten om het lang vol te kunnen houden. En dan het liefst in combinatie met alle belangrijke mineralen en vitamines.

Dit boek helpt hardlopers om handige, verstandige en vooral ook lekkere keuzes te maken. Of je nu goed wilt herstellen van een zware training, precies wilt weten wat je voor die spannende wedstrijd moet eten (en wat vooral niet), van welke producten je nog harder gaat lopen en hoe je die vervelende suikerdip kunt voorkomen.

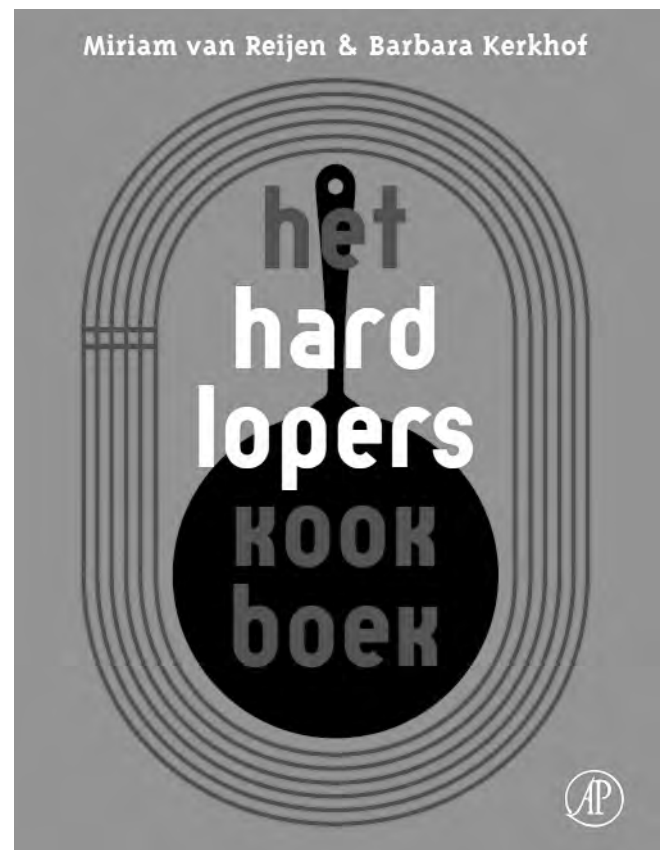
Het boek is opgezet in drie delen: trainen, hardlopen en herstellen. Het bevat maar liefst 83 recepten, voor mannen, vrouwen, vegetariërs, glutenallergieën .. kortom aan alles is gedacht. Uiteraard vind je er ook overzichten van voedingswaarde en bestanddelen. Hieronder alvast een recept. Eet smakelijk.

Romige kippasta voor twee

200 gram gerookte kip
200 gram gekookte en afgekoelde (eventueel volkoren) korte pasta (fusili, penne)
2 gesnipperde rode uien
2 stronken bleekselderij, in reepjes
2 geraspte wortels

4 kleine augurkjes, in kleine stukjes
100 gram cherrytomaatjes, gehalveerd
1 tl citroenrasp
Voor de saus:
30 gram mayonaise
sap van een halve citroen
1 el (Dijon) mosterd
1 el zuur van de kleine augurkjes
1 el tomatenpuree
zout, peper

Vermeng alle ingrediënten voor de kipsalade en maak de dressing. Klaar (en op) voordat je het weet!
Bevat per portie (met saus) circa 594 kcal waarvan 34,6 gram eiwit, 79,3 gram koolhydraten, 15,4 gram vet (waarvan 4,9 gram verzadigd vet) en 9,1 gram vezels.
7,4 km hardlopen 6,8 km hardlopen

COLOFON

De Sportwereld is een uitgave van Stichting de Sportwereld.

Hoofredactie

Max Dohle

Medewerkers

Kinnema van Eik, Fons Kempers, Daniel Rewijk, Thijs Kemmeren, Mark Verhaag.

Redactieadres

Stichting de Sportwereld

Postbus 11781, 1001 GT Amsterdam

E-mail: redactie@desportwereld.nl

Bankrelatie:

Rabobank Uitgeest 15.21.09.609

Kamer van Koophandel:

Amsterdam 41215142

ISSN: 15697169

Abonnementen

De Sportwereld verschijnt vier keer per jaar. Het magazine voor geschiedenis en achtergronden van de sport is alleen beschikbaar voor abonnees en medewerkers van Stichting de Sportwereld. Contributie per jaar: abonnees en medewerkers €20,00 instellingen €25,00. Zonder automatische incasso worden deze prijzen met €1,- verhoogd. U kunt abonnee worden door het Reactieformulier magazine op de website - onder de knop magazine - in te vullen en te verzenden. Overname uit deze uitgave is alleen toegestaan met toestemming van de hoofdredactie.

De Sportwereld, magazine van stichting de Sportwereld, geeft informatie over activiteiten van de stichting. Daarnaast bevat zij artikelen, interviews, boekbesprekingen en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport. Stichting de Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland. De stichting bevordert sporthistorisch onderzoek en zet zich in voor het behoud van het sportief cultureel erfgoed. Zij tracht dit doel te bereiken door het organiseren van bijeenkomsten (lezingen, studiedagen en werkgroepen), door het vervaardigen van publicaties (nieuwsbrieven en boeken) en door het leggen van contacten tussen beoefenaren van en geïnteresseerden in de geschiedenis en achtergronden van de sport.

STICHTING DE SPORTWERELD

Bestuur:

Pieter Breuker (voorzitter), Remco van Dam, Nico van Horn (secretaris) en Edwin Luttik (penningmeester)

Projectcoördinator:

Wilfred van Buuren

Webmaster:

info@desportwereld.nl

Welkom op de website van de Stichting de Sportwereld

Stichting de Sportwereld stelt zich ten doel: het bevorderen van de kennis van de geschiedenis en de achtergronden van de sport in Nederland. Zij tracht dit doel te bereiken door het organiseren van bijeenkomsten, lezingen, studiedagen en werkgroepen.

De stichting is in 1995 opgericht door Wilfred van Buuren en Oscar Staten.

Stichting de Sportwereld legt contacten tussen beoefenaren van en geïnteresseerden in de geschiedenis en de achtergronden van de sport. Leden zijn hielders, jockeys, reporters, sportfans, verzamelaars en anderen. De stichting vervaardigt publicaties, nieuwsbrieven, boeken en handschriften. In het kwartaalblad *De Sportwereld* verschijnen artikelen, interviews, boekbesprekingen, aanmeldingen en ander nieuws over de geschiedenis en achtergronden van de sport.

NIJWS

- 03-05-07: Nieuw Scheepmaker Bekker - Kies het Beste sportboek van 2006
- 03-05-07: Tweede editie sportiefestival in 2006
- 30-04-07: Alcheimie Zuidoostpark ADO Dien Haap - 10 memorabele momenten
- 25-04-07: Snelheidsrekening OCW heb je afgevoerd metingen te de jockeys
- 17-04-07: Oudeste hielders van de hielders van de hielders - HGC100
- 15-04-07: Sportieve Erfgoeddag Sportsmonum op 22 april 2007
- 11-04-07: Chappi 50 - In de media
- 07-04-07: Hield 2007 feestjaar - 125 jaar Kon. Ned. Schaatsenrijders Bond

SURF NAAR DE WEBSITE VAN MAGAZINE DE SPORTWERELD

WWW.DESPORTWERELD.NL